

Г. М. СЮТА
(Київ, Україна)

ТЕРМІН ЦИТАТА ЯК ОДИНИЦЯ СУЧАСНОЇ РЕЦЕПТИВНОЇ СТИЛІСТИКИ: НОВІТНІЙ СТАТУС, КВАЛІФІКАТИВНІ ОЗНАКИ, ДИФЕРЕНЦІЙНІ ОПОЗИЦІЇ

Доведено доцільність перегляду традиційного розуміння феномена цитатності, умотивування статусу цитати як одиниці сучасної рецептивної стилістики, родової кваліфікації щодо різноманітних видових форм “чужого” слова. Продемонстровано увізнення термінологічного змісту в диференційних опозиціях *цитата* – *інтертекстема*, *цитата* – *ремінісценція*, *цитата* – *алюзія*. Визначено основні кваліфікативні ознаки цитати.

Ключові слова: теорія цитатності, цитата, інтертекстема, ремінісценція, алюзія, кваліфікативні ознаки цитати.

Пансеміотичні зрушення у лінгвістиці другої половини ХХ ст. зумовили активний перегляд традиційних та оформлення новітніх дослідницьких парадигм, випрацювання сучасних підходів і прийомів аналізу одиниць і явищ мови. Із переорієнтацією на з'ясування внутрішніх законів побудови й функціонування поетичної мови як вербалізованої форми естетичної реальності пов'язане зміщення наукових інтересів у площину вивчення багатовимірних і здебільшого нелінійних відношень між текстами як феноменами культури. На основі теорії діалогічності були виформувані інтерпретативні методики, спрямовані на вивчення тексту та його компонентів як одиниць культурного діалогу. Визначальною у цьому ракурсі стала теорія інтертекстуальності, що дала змогу “по-новому висвітлити поняття поетичної традиції і феномен видатних творів, до яких звертаються найрізноманітніші автори залежно від часу, ідеологічних та естетичних смаків, літературних шкіл, до яких вони належать” [5, с. 78].

Самодостатній і вже загалом цілісно сформований та репрезентативний сегмент теорії інтертекстуальності – субтеорія *цитатності*. Її виокремлення у лінгвістиці пов'язане насамперед із визначенням та кваліфікацією власне лінгвістичних одиниць та механізмів реалізації інтертекстуальних відношень у мові й у текстах різних жанрів і стилів, зокрема в тексті художньому. Адже сьогодні маємо підстави стверджувати, що поняття інтертекстуальності (незважаючи на помітну інтенсивність вивчення відповідного явища або й, можливо, саме у зв'язку з цією інтенсивністю) стало надзвичайно розмитим і термінологічно невизначеним. Тлумачення, повторювані й популяризовані у численних працях, здебільшого мінімально зорієнтовані на методологію лінгвістики й грішать надмірною наслідуваністю літературознавчих та культурологічних концепцій і терміноапарату. А тим часом, як слушно стверджує С. Я. Єрмоленко, лінг-

востилістичне і літературознавче вивчення тексту “залежно від історично зумовлених наукових парадигм виявляють тенденції або до зближення, або до розходження щодо мети, завдань і методів вивчення спільного об’єкта – художньої мовотворчості” [2, с. 24]. У нашому разі різні філологічні підходи до інтерпретації явища цитатності й одиниць його реалізації детермінують різницю літературознавчої і мовознавчої термінологічних парадигм. Зокрема, її засвідчує визначення родового поняття щодо різних типів актуалізації міжтекстових зв’язків. Більшість літературознавців до таких родових понять зараховують поняття “ремінісценція”. Натомість у лінгвістиці шораз послідовніше послуговуються родовим поняттям “цитата” (Н. О. Фатеєва, Н. А. Кузьміна, Н. В. Петрова, Є. В. Джанджакова), хоч заради справедливості варто відзначити актуальність поняття “текстова ремінісценція” і як родового, і як видового (Г. Г. Слишкін, А. Є. Супрун). Пор.: “Текстові ремінісценції (ТР) – це свідомі vs несвідомі, точні vs. перетворені цитати чи інші відсилання до більш чи менш відомих раніше створених текстів у складі пізнішого тексту. ТР можуть бути цитати (від цілих фрагментів до окремих словосполучень), “крилаті слова”, окремі <...> слова, у тому числі індивідуальні неологізми, імена персонажів, назви творів, <...> прямі чи непрямі нагадування про ситуації” [12].

Така нескоординованість на тлі інтенсифікації досліджень структурно-семантичних різновидів одиниць міжтекстового і – ширше – інтердискурсивного діалогування акцентує потребу упорядкування, виструнчення метамови цього аспекту дослідження, яка б адекватно відбивала компонентний склад та ієрархію засобів в ербальній фіксації зв’язку авторського тексту з попередньою мовно-культурною традицією і в сукупності формувала парадигму його “діалогічного буття” (С. Б. Кураш). Передусім це номінації “чуже слово”, *інтекст*, *інкорпорований елемент*, *інтертекстема*, *цитата*, *пряме / непряме цитування*, *алюзія*, *ремінісценція* та ін.

Загальновідомо, що вперше проблема “чужого слова” була актуалізована у праці М. М. Бахтіна “Проблеми творчества Достоевского” (1929). Надалі її активно розробляли, а отже, й конкретизували відповідне термінологічне поняття Ю. М. Лотман, З. Г. Мінц, Г. А. Левінтон, С. Д. Абішева, А. К. Жолковський, А. М. Ранчин, Є. Б. Рогачевська та ін. У їхніх працях простежуємо безпосередню кореляцію термінів *чуже слово* і *цитата*, зокрема вживання першого як метонімічного заміника другого.

Текстові інкорпорації були предметом системного розгляду у працях учених тартусько-московської семиотичної школи. Зокрема, Ю. М. Лотман використовує термін М. М. Бахтіна як ключовий у структурно-семиотичному аналізі. У праці “Чуже слово” в поетичному тексті” (1970) він стверджує, що в межах певного тексту завжди функціонують одиниці “іншого типу художньої організації” (ідейного, культурного, художнього). Констатуючи наявність у тексті фрагментів “чужих” авторських систем, дослідник уводить в обіг термін *текст у тексті*, який є актуальнішим для літературознавства, тому детально розглядати його, на нашу думку, недоцільно. Натомість варто докладніше висвітлити оновлене розуміння терміна *цитата* як основного засобу вербальної фіксації, лінгвального вираження

інтертекстуальних відношень у мові й у тексті. У цьому ракурсі, власне, й увиразнюється новітній статус цитати як категорійної одиниці сучасної рецептивної стилістики.

Зі зміною лінгвістичного погляду на цитату, лінгвокогнітивну, текстотвірну, мовно-естетичну, лінгвопрагматичну сутність механізмів цитування логічно пов'язане й оновлення змісту самого терміна. Різномасштабність його вживання у текстознавчих дослідженнях зумовлює розхитування колишньої однозначності. Як слушно зауважує К.О. Козицька, “при численності публікацій, які демонструють колосальну важливість та наукову затребуваність проблеми цитат, до неї досі не вироблено єдиного підходу. Ні у вітчизняній, ні в західній науці поки що не визначені межі поняття “цитата”, немає єдиних критеріїв класифікації цитат і їх функцій, доволіна термінологія, вкрай мало теоретичних робіт, в яких здійснено спробу підсумувати накопичений досвід і запропонувати концепцію цитати з урахуванням різноманітності зафіксованих літературних фактів” [4, с. 5].

Зіставлення тлумачень у спеціальних і загальних словниково-енциклопедичних виданнях різних років засвідчують і класичні, й новітні погляди на цитату. Класичні тлумачення кодифікують вузьке трактування: “дослівно наведений у мовленні уривок якогось тексту чи точно відтворений вислів якоїсь особи” [1, с. 816]; “дослівний уривок з іншого твору, вислів, що наводиться письмово чи усно для підтвердження або заперечення певної думки з дотриманням усіх особливостей чужого висловлення та з посиланням на джерело” [6, с. 722]. У наведених визначеннях як лексикографічну доміанту акцентовано компонент значення “уривок з іншого твору” й кваліфікативні семи ‘чужий’ і ‘дослівний’.

Розширене порівняно з традиційним розуміння цитати фіксують словниково-енциклопедичні видання кінця ХХ – початку ХХІ ст. Дослідники враховують смислотвірні, текстотвірні, семантико-функціональні аспекти вживання цитатних висловлень у мові і в тексті й щораз послідовніше наголошують на їх здатності зумовлювати “рекурсивні відношення діалогічності тексту із семіотичним універсумом культури” [9, с. 716]. У такій розширеній інтерпретації – як компонент глобальної інтертекстуальної стратегії – цитатою є не так безпосереднє запозичення текстового фрагмента, як актуалізація (опертя на нього чи відштовхування від нього) відповідного фрагмента когніції та функціонально-стилістичного коду, що репрезентує певний спосіб мовомислення в його стилістичній, мовно-естетичній чи жанровій традиціях (А. Г. Шнітке, М. О. Можейко, Н. А. Кузьміна, К. О. Козицька, Н. В. Семенова, І. В. Арнольд, Т. О. Смирнова, О. О. Селіванова, Т. В. Кальченко). Пор.: “звичне, всім зрозуміле слово *цитата* (курсив – Г. С.) <...> тепер застосовується для номінації будь-якого перегуку, що пов’язує пам’ятки культури (розрядка – Г. С.), не тільки літературні <...>. Цитатою є будь-яка форма текстового (мовного) перегуку (потокі кодів, жанрові зв’язки, парафрази, асоціативні відсилання, ледь вловні алюзії)” [11, с. 44]. Тобто сучасні дослідники цілеспрямовано акцентують увагу на природі цитати як знака “не свого” мовомислення, який у процесі свідо-

мого чи несвідомого вживлення в інший авторський текст створює у ньому ефект “чужості”, стимулюючи появу додаткової семантики і / або оцінності.

Відомо, що зміст і специфіка базових лінгвістичних понять часто найповніше розкривається в опозиціях, які дають змогу диференціювати зіставлювані категорії за дистрибутивними параметрами. Такими диференційними для субтеорії цитатності є опозиції “цитата – інтертекстема”, “цитата – ремінісценція”, “цитата – алюзія”.

Цитата – інтертекстема. Діалогічна природа цитати дає підстави для співвіднесення цього традиційного лінгвістичного поняття з новітнім текстознавчим терміном *інтертекстема*. Ця кореляція, на наш погляд, цілком логічна з огляду на те, що й сама теорія цитатності відбрунькована від загальнокультурологічної теорії інтертекстуальності як її специфікований лінгвістичний вектор. Поняття “інтертекстема” в сучасній лінгвістиці тексту вживається для позначення одиниць тексту, які маркують інтертекстуальні відношення. Дослідники (В. М. Мокієнко, К. П. Сидоренко) визначають її як “міжрівневий реляційний (співвідносний) сегмент змістової структури тексту – граматичної (морфемно-словотворчої, морфологічної, синтаксичної), лексичної, просодичної (ритміко-інтонаційної), строфічної, композиційної, – втягнутий у міжтекстові зв’язки” [7, с. 6]. Тобто йдеться про текстові інкорпорації на різних рівнях лінгвальної і структурно-композиційної побудови твору.

Розширене трактування цитати як найзагальнішого позначення елементів діалогізації тексту однією з перших запропонувала З. Г. Мінц, згодом цю позицію активно підтримали І. В. Фоменко, М. Б. Ямпольський, Н. В. Семенова. Як наслідок, термін *цитата* поступово усталився у лінгвістичній свідомості як найзагальніше, родове позначення різноманітних структурно-семантичних форм вияву “чужого слова”. Щоправда, дослідники іноді пов’язують таке узагальнення з тим, що в конкретних виявах не завжди можна чітко диференціювати різні типи інтертекстуально навантажених одиниць: “Оскільки в романі часто важко розмежувати такі явища, як цитата, ремінісценція, алюзія, нам видається зручнішим вживання об’єднувального терміна *цитатність* (як загальна властивість поезики “чужого слова”)” [8, с. 80]. Концептуально дискутуючи з таким підходом, Т. О. Смирнова наголошує на доцільності цілеспрямованого, свідомого, а не ситуативно-вимушеного визнання родового статусу цитати: “у термінологічному апараті багатьох дослідників інтертекстуальності терміном *цитата* цілеспрямовано позначають випадки, які можна типологічно класифікувати, і це теж свідчить, що *цитата* – термін родовий” [11, с. 52].

Цитата – ремінісценція. Контroversивність цієї кореляції пов’язана передусім із гіпертрофованим впливом на формування лінгвістичної думки літературознавчих та культурологічних, зокрема естетико-культурологічних концепцій. Як і *цитата*, термін *ремінісценція* позначає наявні в різностильових та різножанрових текстах відсилання до попереднього мовно-культурного досвіду, насамперед – текстуалізованого й закріпленого у мовній свідомості у форматі сталих фразових конструкцій чи образних висловлень. Пор.: *ремінісценція* – “усвідомлена чи неусвідомлена, точна

або перетворена цитата чи іншого роду відсилання до більш-менш відомих раніше вироблених текстів у складі пізнішого тексту” [12, с. 17]. Сутність ремінісценцій дослідники визначають як “образи літератури в літературі”, “літературні пригадування” (В. Халізов), результат “несвідомої дії творчої пам’яті” (В. М. Жирмунський), неактуалізовану цитату (Н. А. Кузьміна), “забуту цитату” (З. Г. Мінц).

Одним із кваліфікативних параметрів розмежування цитати і ремінісценції Н. А. Кузьміна вважає критерій точності відтворення, який, у свою чергу, безпосередньо скорельований із чинником упізнання. Застосування критерію точності не означає звуженого розуміння цитати як дослівно відтвореного фрагмента протоджерела, а лише умотивовує стратифікацію різновидів цитати за шкалою “точна – трансформована – семантична” і дає підстави для протиставлення точної цитати та ремінісценції як перефразованого вживання “чужого” висловлення. Водночас констатація такого типологічного різновиду, як трансформована цитата, дещо розхитує чіткість опозиції “цитата – ремінісценція” і навіть функціонально зближує ці поняття.

Для прикладу розгляньмо відому біблійну цитату “Спочатку було Слово, і Слово було у Бога, і Слово було Бог” (Іван, 1:1–3). У сучасній українській поетичній мові (як і в цитатному тезаурусі більшості мовців) вона практично не відтворюється повністю, а зазвичай функціонує як редукована лаконічна сентенція “Спочатку було Слово”, пор.: Інквізитор: *То лиш слова, Джордано: / “Спочатку було Слово!” / Воно безсмертне...* (О. Бердник). Ця сентенція, у свою чергу, слугує прецедентним інваріантом для найрізноманітніших структурно-семантичних реінтерпретацій у форматі: а) мінімально трансформованих лексичних цитат (напр., з усіченням / субституцією окремих слів, із нарощенням заперечних чи уточнювальних елементів тощо): *В утробі/ тремтіла дитина,/ по ній/ розливалася/ млюсть./ І взнала:/ спочатку був біль, / а не слово,/ кінець буде біль* (Б. Бойчук); *Спочатку була земля./ І в кінці була земля./ І жінка несла по вулиці немовля./ По такій горі високій,/ де кінчалася земля,/ де уже за третім кроком/ починавсь Чумацький Шлях* (І. Жиленко); б) ремінісценцій (як прозорих для впізнання семантичних цитат із значними лексико-граматичними змінами прецедентного висловлення, але збереженням опорних, знакових для нього лексем чи синтаксичних конструкцій, які й становлять поріг упізнаності): *Гнуті дзеркала часу і простору/ у тих льохах приречені на марність/ дошукуються сутньої підвалини/ початку початків того, що було/ поперед всього й створило нас/ слова* (І. Калинець).

Різний ступінь трансформованості, а також інші лінгвальні механізми трансформації розглядуваної біблійної цитати у поезії Б. Бойчука, І. Жиленко та І. Калинця умотивовують їх типологічне розмежування як трансформованих цитат та ремінісценції. Порогом упізнаності в останній слугують лексеми *слово, початок*: граматично дистанційовані в різних синтагмах, вони в авторському метатексті все-таки залишаються опорними, визначальними для змістового розвитку вірша. Тобто в цьому разі “важливою є не точність цитування, а впізнання. Важливо, щоб читач почув

“чужий голос”, і тоді <...> увесь авторський текст збагатиться за рахунок тексту джерела” [14, с. 499]. Водночас, на думку Н. А. Кузьміної, упізнання ремінісценції читачем необов’язкове для розуміння вірша (хоч в ідеалі значно збагачує і поглиблює його), натомість цитати – облігаторні компоненти змістової структури, без них адекватне авторському замислові розуміння поезії неможливе [5].

Отже, загалом для розмежування цитати і ремінісценції дистрибутивними є параметр точності та критерій усвідомленості відтворюваного фрагмента “чужого тексту”.

Цитата – алюзія. Термінологічне співвідношення цих понять, як і приroda позначуваних ними виявів інтертекстуальності, також досить неоднозначні. За класичним визначенням, *алюзія* – це “використання в мові чи в художньому творі загальновідомого вислову як натяк на добре відомий факт, історичний чи побутовий” [6, с. 20]. Сучасніші тлумачення акцентують увагу на тому, що “прийом алюзії полягає у співвіднесенні предмета спілкування із ситуацією або подією, описуваною у певному тексті, без згадки про цей текст і без відтворення значної його частини, тобто на змістовому рівні” [10, 41].

Як і лексична (вербально виражена атрибутована чи неатрибутована) цитата, алюзія здійснює певне мовне відсилання до прототексту, однак це відсилання має радше ментальну, асоціативно-інтуїтивну, аніж власне мовну природу: “в алюзії завжди превалюють змістові, а не мовні асоціації” [10, 42]. Водночас вербальне відтворення певної частини протоджерела в алюзійних образах можливе і часто присутнє, хоч і дуже незначне. Зазвичай це одна-дві розпорошені у тексті опорні лексеми, які не формують цілісного висловлення, однак слугують інтертекстуальними імпульсами, стимулами до впізнання семантичних подібностей. Пор.: *Я віддав би своє ребро/ в анатомічну майстерню./.. / Я віддав би своє ребро./ Може, щось вийшло б із нього – / якась рибина,/ чи жінка,/ чи гілка/ забутого дерева/ гінкго* (Ю. Андрухович). Формальний збіг у цьому разі (лексеми *ребро* і *жінка*) забезпечує адекватне прочитування змістового зв’язку на основі архісеми ‘створення нового з ребра’.

Як натяк на розглядуване вище прецедентне висловлення *спочатку було слово* можна сприймати фрагмент поезії І. Світличного: *Й тоді причиною причин – / Звучить суремно і громово/ Першопочаток чину – Слово* (І. Світличний). На нашу думку, значення біблійної цитати у цьому разі не просто розширюється, воно розмивається, віддаляється від першоджерела, упізнається лише на рівні індивідуального читацького сприймання. Тобто, упізнання алюзії особливо залежить від інтертекстуальної і загальнокультурної компетенції читача.

Лаконічно окреслюючи кваліфікативні ознаки цитати, зацентруємо увагу на таких параметрах:

- знакова природа, здатність виступати метонімічним замісником змісту прецедентного тексту;
- здатність функціонувати як лінгвоментальне відсилання до прецедентного тексту;

– конденсація та відновлюваність інформації про автора і / або протджерело; неактуалізованість цієї інформації призводить до спотворення або й нівеляції інтертекстуальної інтеракції;

– відтворюваність форми і змісту (їх точність і повнота – величини змінні, у зв'язку з чим дослідники диференціюють точні, трансформовані та семантичні цитати);

– відносна автономність (семантична і / або графосемантична) на тлі нового тексту, збереження статусу “чужого слова”;

– атрибутованість (згадані в тексті чи епітексті ім'я автора, назва протджерела, що полегшують упізнаваність цитати);

– графосемантична маркованість (лапки, написання курсивом, великими літерами, розрядно тощо), які забезпечують візуальну ідентифікацію цитати і сприяють реалізації диференційних щодо цитат як одиниць мови і тексту референтних смислів “сказав не я / не зараз / не тепер”.

Кожен із визначених параметрів заслуговує на детальний розгляд та ілюстрування.

Підсумовуючи основні позиції статті, констатуємо, що сучасні підходи до вивчення лінгвокогнітивної природи цитувань у текстах різних жанрів і стилів, науковий перегляд традиційного розуміння явища цитатності переконливо умотивовують новітній статус цитати як одного з ключових понять рецептивної та інтерпретативної стилістики тексту, родової кваліфікації щодо різноманітних видових форм “чужого” слова. Оновлений термінологічний зміст розглядуваного поняття має бути врахований, а в найближчій перспективі – кодифікований у фахових словниках та енциклопедіях.

1. *Баранник Д. Х.* Цитата / Д. Х. Баранник // Українська мова : енциклопедія – [вид. 3-є, зі змінами і доп.] – К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 816.
2. *Єрмоленко С. Я.* Сучасна українська лінгвостилістика: співвідношення теорії і методів / С. Я. Єрмоленко // Стил. 11. Межнародни часопис. – Белград, 2012. – С. 23–32.
3. *Квятковский А.* Поэтический словарь / А. Квятковский. – М. : Советская энциклопедия, 1996. – 275 с.
4. *Козицкая Е. А.* Смыслообразующая функция цитаты в поэтическом тексте : пособие к спецкурсу / Е. А. Козицкая. – Тверь : Тверской гос. ун-т, 1999. – 140 с.
5. *Кузьмина Н. А.* Интертекст: тема с вариациями. Феномены языка и культуры в интертекстуальной интерпретации / Н. А. Кузьмина. – [изд. 2-е, испр. и доп.]. – М. : Книжный дом «Либроком», 2011. – 272 с.
6. Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін. – К. : ВЦ “Академія”, 1997. – 752 с.
7. *Мокиенко В. М.* Интертекстемы и текст в славянских языках / В. М. Мокиенко // Интертекст в художественном и публицистическом дискурсе : сб. докл. [междунар. науч. конф.] / Ред.-сост. С. Г. Шулежкова. – Магнитогорск, 2003. – С. 4–27.
8. *Пустыгина Н.* Цитатность в Романе Андрея Белого «Петербург» / Н. Пустыгина // Труды по русской и славянской филологии. Ученые записки Тартуского гос. ун-та. – Тарту, 1977. – Т. XXVIII : Литературоведение. – С. 80.
9. *Селіванова О. О.* Лінгвістична енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля, 2010. – 716 с.
10. *Слышкин Г. Г.* Лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе / Г. Г. Слышкин. – М. : Academia, 2000. – 139 с.

11. Смирнова Т. А. Типология и функции цитаты в художественном тексте (на материале романов А. Битова «Пушкинский дом», В. Маканина «Андеграунд, или Герой нашего времени») : дисс. ... кандидата филол. наук : 10.01.08 / Татьяна Александровна Смирнова. – М., 2005. – 181 с.
12. Супрун А. Текстовые реминисценции как языковое явление / А. Е. Супрун // Вопросы языкознания. – 1995. – № 6. – С. 17–29.
13. Сюта Г. М. Літературна норма vs норма поетична / Г. М. Сюта // Культура слова. – 2011. – Вип. 74. – С. 51.
14. Фоменко И. В. Цитата / И. В. Фоменко // Введение в литературоведение: Литературное произведение: основные понятия и термины. – М. : Высшая школа, 1999. – С. 496–506.

H. M. Syuta

THE QUOTATION TERM AS A UNIT OF MODERN RECEPTIVE STYLISTICS: THE NEWEST STATUS, QUALIFICATORY SIGNS, DIFFERENTIAL OPPOSITIONS.

Article deals with the scientific revision of the traditional understanding of the citing phenomenon, the quotation status motivation as a unit of modern receptive stylistics, the sort qualification of the different forms of the “alien” word. The renewed terminological content emphasize the differential oppositions *quotation – intertextem*, *quotation – reminiscence*, *quotation – allusion*. The qualifying signs determination and descriptions of the quotation are determined.

Key words: citing theory, quotation, reminiscence, allusion, quotation qualifying signs.